

GÜNEL ƏLƏKBƏROVA
ADU

Rəşid Behbudov2
Gunel_rahimova@mail.ru

CAVAD HEYƏTİN “MÜQAYISƏTÜL – LÜĞƏTEYN” ƏSƏRİNDƏ ANA DİLİNİN ÜSTÜNLÜYÜ MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Hər xalqın öz dili var və bu dil həmin xalq üçün hər cəhətdən gözəldir, əvəzsizdir. Elə qohum dillər var ki, eyni sözlər xalqların danışığında, yazısında, tələffüzündə çox müxtəlif çalarlar kəsb edir, tərcüməsiz qonşu, daha doğrusu qardaş xalq onun çox ifadə və sözlərini anlamır, yaxud izahsız, lüğətsiz qavraya bilmir. Bu işdə Cavad Heyətin “Müqayisətül-lüğəteyn” (“Sözlərin müqayisəsi”) kitabı həmişə müsbət rol oynamış və xalqların bir-birilə dil, ədəbi və mədəni əlaqələrinin daha da yaxınlaşmasına kömək edəcəkdir. Cavad Heyət sənəti türk xalqlarının mədəniyyət sütunlarından biridir. Ana dili qarşısında böyük məsuliyyətini anlayan sənətkar öz təmiz amalı, yorulmaz zəhməti ilə türk dilini ağır sınaqda üzüağ çıxarmış, dünyanın mükəmməl, zəngin dil kimi onu bir daha təsdiq etmişdir. Cavad Heyəti Azərbaycana bağlayan körpülər çoxdur, bu körpülərin başında türk dili fenomeni dayanır. Məqalədə də bu məsələ araşdırılmış, türk dilində feillərin zənginliyi, leksikasının çoxşaxəliliyi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Bu əsər problemlərinin dərinliyi, mövzusunun çoxcəhətliyi və polemikliyi ilə dil mütəxəssislərinin diqqətini cəlb etmişdir. Elmi tədqiqat işinin müəllifi də kitabda yer alan elmi-nəzəri məsələlərə toxunmağa çalışmış, kitabdan çıxış edərək türk və fars dillərini sistemli şəkildə müqayisə etməyə cəhd göstərmişdir. Bəyənən cəhətlərdən də biri ondan ibarətdir ki, Cavad Heyətin də öz kitabını Əlişir Nəvainin “Mühakimətül lüğateyn” əsərinin davamı kimi qiymətləndirdiyini nəzərə alaraq, tədqiqatçı öz tədqiqat işinə bu əsəri dəcəlb etməyə çalışmış və maraqlı paralellər aparmışdır.

Cavad Heyət 1984- cü ildə yazdığı “Müqayisətül-lüğəteyn” əsərində ana dilinin varlığı, saflığı, zənginliyi əsas mövzu olaraq seçilmişdir. Türk dilinin fonetikasi, morfologiyası, sintaksisi, söz yaradıcılığı fars dili ilə qarşılaşdırılmışdır. Əsaslı şəkildə üstünlük türk (Azərbaycan) dilinə verilmişdir.

Eyni zamanda əsərin müəllifin də qeyd etdiyi kimi 15-ci əsrdə yaşamış Əlişir Nəvainin yazdığı “Mühakimətül-lüğateyn” kitabından nümunələr gətirilmişdir. Hər iki kitabdan türk və fars dilləri arasındakı qarşılaşdırmağa aid nümunələr seçilmiş, paralellər aparılmışdır.

Doktor Cavad Heyət türk (Azərbaycan), fars və ərəb dillərinin qrammatikasını, xüsusilə, Azərbaycan dilinin başlanğıcdan bugünə qədər tarixi inkişaf mərhələlərini, onun morfologiya, sintaksis və leksikonunu dərinlən bilən görkəmli türkoloqlardan biri və türk dünyasının adı şərəflə çəkilən böyük söz ustalarından biridir.

Açar sözlər: fars dili, türk dili, müqayisə, üstünlük

Türk dünyasının fəxri, tanınmış cərrah və alim, universal biliklərə malik dahi şəxsiyyət Cavad Heyət klassik türkologiyanın nəzəri və tarixi problemləri, xüsusən Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının tədqiqinə dair bir neçə kitabın və yüzdən artıq məqalənin müəllifidir. Cavad Heyət uzun müddət Cənubi Azərbaycanda doğma xalqının milli dilini, ədəbiyyatını, folklorunu araşdırmış, şöhrətli həkimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, türkologiyanın metodoloji problemləri,

Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, ədəbiyyatı və Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı mövzularda İranda geniş yayılan səhv yanlış ədəbi-elmi məlumatlara tutarlı və prinsipial nəzəri- tarixi təqziblərlə çıxış etmişdir.

Cavad Heyət tibb sahəsinə aid yüzlərlə məqalənin, türkologiya, Azərbaycan ədəbiyyatı və dilçiliyinə dair bir çox kitab və məqalələrin müəllifidir: “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1988), “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış”- (1, 2) (1980), “Ədəbiyyatşünaslıq” (1995), “Müqayisətül-lüğəteyn” (“Sözlərin müqayisəsi”) (1984), “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1988), “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” (1986) kitabları və Cənubi Azərbaycanda özünün redaktoru olduğu “Varlıq” jurnalında nəşr etdirdiyi məqalələri ilə Cavad Heyət İranda türk dilinin nüfuzunu qaldırmaq, türkün tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə dil uzatmış bəzi fars tədqiqatçılarına öz tutarlı sözünü çatdırma bilmişdir.

“İki dilin müqayisəsi” (“Müqayisətül-lüğəteyn”) kitabı İranda Cavad Heyətin redaktorluğu ilə fəaliyyət göstərən “Varlıq” toplusunun əlavəsi kimi nəşr edilmişdir. “Varlıq” dərgisi nəşr olunmağa başlayanda İranda Azərbaycan türkcəsi yenidən passiv ətalətdən və əsarətdən qurtarmış, buna görə də Azərbaycan türkcəsində demək olar ki, gizli bədii üslub istisna edilərsə, heç bir üslub yaranmamışdı [1, s. 63]. Məhz belə bir zamanda “İki dilin müqayisəsi” kitabı ana dilimizin nüfuzuna, saflığına, zənginliyinə diqqət çəkmək baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Kitabın ön sözü xalq yazıçısı Mirzə İbrahimova məxsusdur. O, ön sözə “Hər kəsə lazım olan kitab” başlığı ilə giriş edir və qeyd edir ki, “Müqayisətül-lüğəteyn” (“Sözlərin müqayisəsi”) kitabı qonşu xalqların bir-birilə dil, ədəbi və mədəni əlaqələrinin daha da yaxınlaşmasına kömək edəcək [2, s. 3].

1982-ci ildə Tehranda çap edilən sözügedən kitab mövzusunun çoxcəhətliliyi, problemlərinin dərinliyi ilə Azərbaycan türkoqlarının və dil mütəxəssislərinin diqqətini cəlb etmişdir. Kitabda Azərbaycan dilinin fonetika, morfologiya, sintaksis - qrammatikasının bir sıra mürəkkəb mövzuları tədqiq obyektinə çevrilmiş, türk dillərinin mənşəyi, onun digər dillərlə müqayisəsinə dair dərin araşdırma aparılmışdır.

Əsərin tərcüməsi ilə orijinal mətni arasında yeganə fərq ondan ibarətdir ki, əsərin farsca mətnindəki “türk dili”, “türk sözü”, “azəri ləhcəsi”, “azəri türkcəsi” birləşmələri tərcümədə “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan sözü” birləşmələri ilə paralel işlədilir ki, oxuculara aydın olsun. Kitabın tərcüməçisi dos. İ.Şəms tərcümə üzərində ciddi redaktə işi aparmış, buraxılan bəzi səhvlər üzərində işləyərək tədqiqat işini orijinal mətninə yaxınlaşdırmışdır.

Kitabın ən üstün məziyyəti onda Azərbaycan dilinin yüksək inkişaf etmiş dünya dillərindən biri olduğunu, elmi-fəlsəfi, ictimai fikirləri mükəmməl və anlaşıqlı ifadə etməyə bütünlüklə yararlığını və fars dilindən bir sıra üstünlükləri elmi dəlillərlə izah edilməsidir [2, s. 7].

Məhz bu əsərlə İranda türkologiyanın elmi əsası qoyulmuş olur. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar Cavad Heyətin sözügedən kitabının Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğəteyn” (“İki dilin mübahisəsi”) əsərinin davamı kimi dəyərləndirirlər. “Mühakimətül lüğəteyn” kitabında cığatay türkcəsi sət (fars) dili ilə müqayisə edilir, “Müqayisətül lüğəteyn”də də eynilə türk (Azərbaycan) dili fars dili ilə qarşılaşdırılır.

Cavad Heyət əsərə “farsi şəkər əst, türki hünər əst” (“fars dili şəkərdir, türk dili hünər”) [2, s. 8] deyimi ilə, “Şükür olsun Allaha ki, o, insanı nitq və dil şərəfi ilə digər məxluqatdan üstün tutdu, onun dilinin şirinliyini, bəyanının şəkərliyini izhar etdi” fikri ilə giriş edir [3, s. 13].

Cavad Heyət əsərin yazılma səbəbini bu cür izah edir: “Müqayisətül-lüğəteyn” adlı bu kitab türk dilinin hünər dili olduğunu göstərmək məqsədiylə məhz türkün dilini lazımı səviyyədə bilməyən, keçmiş ənənələrin təsiri altında olan həmvətənimçün yazılmışdır [2, s.9].

Əlişir Nəvai isə “Mühakimətül lüğəteyn” (“İki dilin mübahisəsi”) əsərində qeyd edir: Türk ulusunun fəsihlərinə ulu həqiqət sübut elədim ki, öz söz və ifadələrinin həqiqətindən və öz dil və lüğətləri keyfiyyətindən vaqif olsunlar. Farsdillilərin ibarə və söz meydanında tənə etdikləri danlaqdan qurtarsınlar” [3, s. 58] Və daha sonra əsərə sözün tərifini giriş edir, sözə aid dəyərli beytlər təqdim edir:

Söz elə xəzinədir ki, hətta natiqlər
Onun məziyyətini aşmaqda gücsüzdürlər
Sözlə pis adam qan tökər
Sözlə Məsih möcüzələr törəder [3, s.15].

Kitabın girişində Cavad Heyət dillərin quruluş və morfoloji baxımdan təsnifini verir və dilləri birhecalı, təhlili ya təsrifi (flektiv ya sintetik), peyvəndi (aqlütinativ) dil qruplarına ayırır. Daha sonra isə Ural-Altay dillərinin hind-Avropa dillərindən fərqli xüsusiyyətlərini əks etdirir: sözlərin səsləri arasında həmahənglik, feil şəkillərinin zənginliyi və müxtəlifliyi, sifətlərin adlardan əvvəl işlənməsi, saylardan sonra topluluq əlamətinin işlənməməsi, sual şəkilçisinin varlığı, ön qoşmanın mövcud olmaması və s. kimi 12 xüsusiyyəti diqqət mərkəzində tutur.

Cavad Heyət iki dilin müqayisəsində dörd vacib nöqtəyi-nəzərin olduğunu vurğulayır:

1. Cümlə quruluşu ya sintaktik baxımdan
2. Morfoloji, ya zahiri forma və (son) şəkilçilər
3. Fonetik baxımdan, səslər
4. Sözlər baxımından [2, s.18]

Məhz elə tədqiqat işində də fars və türk dillərin qarşılaşdırılmasını bu dörd prinsip üzrə aparır.

İlk bölmə olan “Səslərin həmahəngliyi” fəslində Cavad Heyət ana dilindəki səslilərin xüsusi sıralanmasından bəhs edir ki, bu prinsipə əsasən sözün alınma və ya türk mənşəli olduğunu rahat müəyyənləşdirmək olduğunu vurğulayır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, türk dilində incə saitlərin sözdə işlənmə prinsipi belədir: ö – 1-ci heca üçün, ü – 2- ci heca üçün, e (ə) – üçüncü heca üçün, i – 4-cü heca üçün uyğundur [2, s.17]. Bunun üçün “götürmək” feilini yadda saxlamaq kifayətdir. “ödev” əvəzinə “ödiv” işlətmək olmaz, bu zaman sait sıralanması pozulur və bu sabit prinsip ana dilimizin əsaslı qaydalarından biridir və səslərin həmahəngliyi dinləyicidə xoş təsir oyadan əsas amildir.

Daha sonra Cavad Heyət sələfi Əlişir Nəvainin kitabında farslara məlum olmayan 100 feil işlətdiyini qeyd edir. Bu sözlər: *savrulmaq, sığınmaq, qaralamaq, kündəlmək, söndürmək, qımırdamaq* və s kimi feillərdir ki, onların mənasını sət (fars) dilində vermək mümkün deyil, halbuki bu feillərin hamısı vacibdir və danışmada onlara böyük ehtiyac duyulur. Sözlərin az bir qismini təsvir yolu ilə anlatmaq mümkündür ki, hər sözün izahı üçün neçə söz tərkibi işlənməli, o da ərəb sözlərinin köməyi ilə [3, s.20].

Cavad Heyət isə daha irəli gedərək, fars dilində qarşılığı olmayan 1750 sözün lüğətini tərtib edərək kitaba daxil edib: *acıqlanmaq, acınacaqlı, açılışmaq, axşamlamaq, axışmaq, axın, arxalanmaq, aralaşmaq, azmaq, asqırmaq, ağımtıl, aldatmaq, alqışlamaq, ərköyün, əfəl, əmizdirmək, oxutmaq, udmaq, iməkləmək, barışmaq, banlamaq, bayaq, boşamaq, tüpürmək, tonqal, darıxmaq, daşqın, dana, dayaz, dalğıc, dözmək, düşərgə, diksinmək, evlənmək, subay, sürüşmək, sevmək, soyunmaq, sıxıcı, qatışdırmaq, qaşımaq, qayın, qopartmaq, qudurmaq, qusmaq, qovuşmaq, qıdıqlamaq, qırğın, qızartmaq, qışqanc, qışqırmaq, qınamaq, kəkəlmək, gurultu, görüşmək, gizlətmək, geyinmək, maraqlanmaq, hədəlmək, yatmaq, yarıtmaq, yarışmaq, yamsılamaq, yubanmaq, yorulmaq, yoğurmaq* və s bunun kimi Azərbaycan dilində ümumişlək olan sözlərin fars dilində demək olar ki, qarşılığı yoxdur və bu sözləri ifadə etmək üçün farslar ya ərəb dilindən kəlmələr götürərək dilə daxil etmiş və ya bir sözü izah etmək üçün bir neçə kəlmədən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Məsələn, Cavad Heyət qeyd edir ki, farslar *alqışlamaq* feilini *mouredə təşviq qərar dadən* – bir işin icra olunmasına və ya olunacağına həvəs yaratmaq kimi, *alışdırmaq* feilini *atəş rouşən kərdən* – bir-birinə isindirmək, *ayaqlaşmaq* feilini *pa be payə kəsi rəftən* – biri ilə ayaqbaayaq getmək, yanaşı getmək, *əski* sözünü *lebase kohne* – köhnə paltar, *əmizdirmək* feilini *şir dadən əz təriqe pestan və pestanək* – döş və əmzik ilə süd vermək, *iməkləmək* feilini *çəhar dəsto pa rəftən* – dörd ayaqlı getmək, *dana* sözünü – *qusale miyane yek ya do sal* – bir və iki yaş arasında olan erkək buzov, *yatmaq* kəlməsini uzanmaq feili, *yarıtmaq* feilini bir işi qənaətbəxş yerinə yetirmək, *yarışmaq* – bir işdə bir-birini ötməyə çalışmaq, *yamsılamaq* – digərinin hərəkətlərini göstərmək, *evlənmək* sözü – arvad almaq, *ovuc* sözünü *kəfe dəst - əlin içi* birləşməsi ilə əvəz edir ki, bu da dildəki lakoniklik və konkretliyə xələl gətirir, dilin söz bazasının kasad olduğuna işarə edir.

Cavad Heyətin tərtib etdiyi kiçik lüğətə nəzər saldıqda daha çox feilin qarşılıq-birgəlik növünün əmələ gətirilməsində fars dilinin yetərsizliyinə şahid oluruq. Azərbaycan dilində *söyüşmək* feili farslarda bir-birinə pis demək, *küsişmək* – bir-birindən acıq etmək, *görüüşmək* – bir-birilə rastlaşmaq, *güliüşmək* – birlikdə gülmək, *yarışmaq* bir-birini keçməyə çalışmaq, *yazışmaq* – bir-birinə məktub yazmaq, *dartışdırmaq* – bir-birindən dartmaq, *duruşmaq*- üz-üzə gəlmək, *doluşmaq* – qələbəlik salmaq, *tapışmaq*, *didişmək*, *sürtüşmək* (iki şeyin bir-birinə sürtünməsi), *qapışmaq* (bir-birindən qapmaq), *quduruşmaq*- bir-birinin üstünə tullanıb nadinclik etmək, *vuruşmaq*- bir-birilə dava etmək və s kimi sözlər göründüyü kimi fars dilində bir neçə sözün birləşməsi ilə ifadə edilir.

Eyni zamanda Cavad Heyət fars dilində işlənən 300 türk mənşəli sözün olduğunu qeyd edir və bəzi sözlərin adını kitabda qeyd edir.

Maraqlı məqamlardan biri də həm Əlişir Nəvainin, həm Cavad Heyətin kitablarında türk dilində eyni formalı (omonim) sözlərə diqqət çəkməsidir.

Əlişir Nəvai türk dilinə fars dilindən fərqli olaraq təcnis sözlərin nəzmdə çox geniş yayıldığından bəhs edir ki, bu da nəzmin yaraşığı və zinətidir. Məsələn, *it* sözünün bir şeir parçasında üç mənada işləmə biləcəyinə diqqət çəkir:

Ey rəqib, özni anqa tutsanq həm *it*,
Bizqə rahm eyləp aninq kuyidin *it*.
Gərçi bar duzaxça işkinq şöləsi,
Bizni öz ilginq bilə ol sarı *it*.
("Ey rəqib, hərçənd səzn qıza *it* kimi öyrəşmişən,
Gəl xoşluqla rədd ol (*itil*) onun kuyindən.
Əgər sənin odun cəhənnəm odu kimidisə,
Öz əlinlə *it* (at) məni o odun içinə [3, s.28].

Və bu parçada *it* sözü – heyvan, itmək, itələmək mənalarında işlənir və bu nəzmə xüsusi bir orijinallıq və ahəng qatır.

Türk dilində üç mənəli sözlər hüdudsuzdur. Hətta dörd mənada işləmə bilən xeyli sözlər vardır. Məsələn "*bar*" sözü- bir mənası varlıq, mövcudluq, digər mənası getmək, daha sonra yük mənasında işləmə bilir və son olaraq digər mənası bar, bəhrədir [3, s.28]

Dörd mənəli sözlərə türk dilində tez-tez rast gəlmək olur: "*sağın*" – yada sal, xatırla; sağmal qoyun; eşqdən sərməst, məcnun; xəstə.

Hətta az da olsa beş mənəli sözlərlə də qarşılaşırıq: *tüz* – nizə, ox; quru çöl; sazı sazlamaq; iki insanın öz aralarında razılığa gəlməsi; dost məclisinin zinəti.

Kök – göy (asiman); ahəng (musiqi); bitkinin göyerməsi-rəng olaraq; döyənək; göyərti [3, s. 28].

Cavad Heyət “Müqayisətül-lügəteyn” kitabında türklərin təcnis yarada bilmək usatlığını vurğulamış, ancaq Ə.Nəvai kimi mövzunun üstündə çox durmamışdır. Yalnız at, it sözlərinin omonimliyi bəhs edib mövzuya toxunmuşdur.

Həqiqətən, Əlişir Nəvainin də qeyd etdiyi kimi, türk dili sərtdən (fars ədəbi dilindən) daha fəhmli və aydın idrəli, xilqəti daha saf və pak dildir. Söz yaratmaqda türk sərtdən daha mahirdir. Türk sərtdən daha incə təbldir. Türklərin sözlərini yaradanlar öz nitqlərinin daim kamilləşdirib və ona görə sərtilər bu işdə acizdir [3, s.19].

Aşiqin ayağına batan tikana sərtilər “xor” deyir. Ancaq türk dilində “çökür” deyilən tikan növü vardır ki, onun ağrısı daha şiddətlidir [3, s.24].

Sərtilərdə “çakın və ildırım kimi mütəbər təbiət hadisəsinin adı yoxdur. Ərəblərdən “berk” və “saika” sözlərini alıb dilə daxil ediblər [3, s.26].

Dilçilikdə dilin dəyişilməz, sabit feili birləşmələr, feili istiləhlər və ifadələr məcazi və təşbihi mənaların izahında ən maraqlı hissələrdən və quruluşlardan biridir. “Analitik dillərdən biri və ondakı sözlərdən feili ifadə və istiləhləri düzəltmək üçün çox yararlı olan fars dili eyni halda bu kimi söz tərkiblərinin düzəlişi və işlədilməsi etibarilə türk dilindəki imkan və dolğunluğa malik deyil” deyərək [2, s.34] qeyd edən Cavad Heyət fikrini əsaslandırmaq üçün türk dilində insan bədən üzvləri ilə əlaqəli yüzrlə deyimin olduğunu vurğulayır və təkcə “dil” sözü ilə bağlı türk dilində 37 frazeoloji birləşməni nümunə göstərir: *dillərə düşmək, dillərdə gəzmək, dillər əzbəri olmaq, dilindən düşməmək, dilindən qaçırmək, dilinə bağlamaq, dilini qarnına qoymək, dilini dişləmək, dilə gəlmək, dili dolaşmaq, dil vermək, dil boğaza qoymamaq, dili dönməmək, dilə gəlmək, dilində tük bitmək* və s [2, s.36].

Eyni zamanda Cavad Heyət türk dilindəki feillərin fars dilinə nisbətən çox zəngin olduğunu, türkcə təkcə bir feillə bir neçə anlayışı eyni zamanda izah etməyin mümkün olduğunu vurğulayır.

Müxtəlif heyvan və təbiət varlıqlarının səsləri üçün Azərbaycan dilində bir sıra təqlidi sözlər işlənir: heyvanlara aid: *nərilti, civilti, böyürmə, hafildamaq*, təbiətə aid – *şırıltı, xışiltı, pıçiltı, gurultu, şaqqıltı* (ağacın sınmaq səsi), *şarıldama* (suyun şırıldaması), *şırta-şirt* (yağıntıdan yerin palçıq olması), və digər kontekstli sözlər – *marçıldamaq, hortuldatmaq, şıqqıldamaq* (sümüyün sınması) kimi sözləri fars dilində ifadə edəcək sözlər yoxdur.

Eyni zamanda Cavad Heyət əsərində qeyd edir ki, fars dilində “*kəndən*” (qazmaq) sözü vardır ki, bu sözün qarşılığı olaraq türk (Azərbaycan) dilində altı söz vardır və bu sözlər fərqli mənə çalarına malikdir. “*Yolmaq*” - tük çıxarmaq, otu kökündən çıxarmaq, *soymaq* - dərisini çıxarmaq, “*qoparmaq*”, “*qırtmaq*” (bir şeyin üstündən bir hissəni ayıraraq götürmək), “*oymaq*” - ağac və bir çox əşyanın üzərində oyma işi görmək, eyni zamanda göz çıxarmaq mənasında işlənir. Bütün bunları ifadə etmək üçün fars dilində təkcə “*kəndən*” feili işlənir. Və bu yenə də türk dilinə məxsus feillərin incə çalarlarına bariz sübutdur.

Digər tərəfdən tədqiqatçı qeyd edir ki, türk dilinə nisbətən fars dilində sadə sözlər kasadlıq təşkil edir və çoxu da zamanla unudulub söz sırasını tərk edir. İran mütərcimləri fars dilindəki sözlərin elmi anlayışları bildirməsi baxımından yetərsizliyini duyub bundan əziyyət çəkirlər [2, s.17].

Cavad Heyət türk (Azərbaycan) dilində feillərdə mövcud olan ikiqat, hətta üçqat təsirli feillərdən bəhs edir. Vur, oxu sözlərindən, vurdurmaq, oxutmaq, vurdutdurmaq, oxutdurmaq kimi təsirli feillər əmələ gələ bilər və gündəlik danışıda, ədəbi dildə bu cür təsirli feillər tez-tez işlənir. Halbuki, fars dilində bu kimi imkan yoxdur, təsirlilik hal şəkilçisi olan “*andən*” danışığı və yazıda işlənmir [2, s. 26].

Feilin şəkillərindən bəhs edərkən alim vurğulayır ki, fars dilində feilin arzu və icbar şəkli müstəqil formada inkişaf etməmişdir.

Farsçada “felani əz dər vared şod” (qapıdan içəri girdi) cümləsini işi icra edənin şəxsiyyəti və üsuluna görə bir neçə cür vermək olar: qapıdan gəldi, qapıdan girdi, qapıdan keçdi, qapıdan içəri buyurdular, qapıdan soxuldu, qapıdan özünü içəri saldı və s kimi mənalarda işlətmək imkanı vardır.

Farsca “gerye kərdən” sözüne türk (azərbaycan) dilində “ağlamaq” deyilir, ancaq bu sözün çoxlu sinonimləri vardır ki, hər biri ağlamanın müxtəlif çalarlarını bildirir [2, s.21]. *Ağlamsınmaq, doluxsunmaq, hönkürmək, hökküldəmək* (hıqqıltı ilə ağlamaq), *bozlamaq* (uca səslə ağlamaq), *sıtqamaq, için çalmaq* kimi mənə çalarlarına malikdir.

Eynilə Əlişir Nəvai də “Mühakəmətül-lüğateyn” əsərində ağlamaq feilinin cığatay türkcəsində müxtəlif mənə çalarlarını qeyd edir. Bunlar: “*yığlamsınmaq*” feili (aşıqın dərdədən ağlaması), “*ingrəmək*” və “*singrəmək*” feilləridir ki, mənası dərd ilə, gizləncə, ahəstə ağlamaqdır. Eyni zamanda “*sıtqamaq*” feili də var ki, ağlamaq sözünə mübaligədir, şişirtmədir. “*Ökürmək*” feili isə hönkürə-hönkürə ağlamaq tərzidir ki, bu çalara oxşar “*inçkirmək*” – için için ağlamaq feili də vardır [3, s.23].

Beləliklə, Əlişir Nəvai qeyd edir ki, bu mənə çalarlarını əks etdirməkdə fars dili həqiqətən acizdir.

Cavad Heyət fars dilində tək bir mənada işlənən “ağrımaq” sözünə qarşılıq olaraq türk (Azərbaycan) dilində *ağrımaq, acıtmaq, sızıldamaq, zoqquldamaq, göynəmək, gizildəmək, incimək* sözləri ağrının fərqli çalarlarını göstərir [2, s.21].

Eyni zamanda bəzi qohum adlarının fars dilində qarşılığı olmadığını qeyd edir. Bunlar – *yezna* (bacının yoldaşı), *yengə* (qardaş arvadı), *bacanaq, baldız, qayın* sözləridir. Qeyd edək ki, Əlişir Nəvai də türklərin böyük qardaşa - ağa, kiçik qardaşa – ini (farslar ikisinə də bəradər deyir), böyük bacıya igeçi, kiçik bacıya singil (farslar hər ikisinə xohər deyir), atanın qardaşına – abağa, ananın qardaşına tağayı (farslar am, xal kimi ərəb sözlərindən istifadə edirlər), atalığa eləkə, analığa inəkə deməsinə diqqət çəkir [3, s.30].

Heyvan cəmdəyi üzvlərinin – pipik, at topuğunun adı türklərdə ayrı-ayrı sözlərdir. Əlişir Nəvai də sartlarda olmayıb türklərdə olan heyvan qoyun cəmdəyi hissələrinin adını çəkir: arqa, aşıuğu, ilik, yan süngək, qaburğa, iqu, orta ilik, boğuzlağ və s [3, s. 32].

Cavad Heyət maldarlıq, heyvandarlıqla bağlı türk dilində olub fars dilində olmayan bir çox sözün adını qeyd edir - *əmlək* (təzə ot yeməyə başlayan quzu), *öküz, ilxı* (at sürüsü), *böcək, toğlu* (südəməz quzu), *tısbağa, çəpiş, dana, diyə* (hələ doğmamış cavan inək), *şişək* (bir illik qoyun), *qatır, qulun* (at balası), *kotəl* (yedək atı), *köpək* (erkək it), *ördək*, eyni zamanda türk (Azərbaycan) dilinə məxsus özəlliklərdən biri kimi bir çox ev heyvanlarının hər yaşa görə xüsusi adla adlandırılmasını qeyd edir: “qulun” – yeni doğulmuş at, “day” ikiyaşar at, “yulan” – beşyaşar ata verilən adlardır.

Ə.Nəvai də qeyd edir ki, farslarda ördək sözü işlənmədiyi halda, türklər ördəyin erkəyinə “sona”, dişisinə isə “borçın” deyirlər [3, s.31]. Və müəllif sözügedən kitabında farslarda adı keçməyən at cinslərinin adını çəkir: *tobuqaç, argümaq, yeke, yabu, tatu* və atların müxtəlif yaşlarındakı adları da yoxdur – *tay, gınan, dönən, tulən, çirğav, lanğa* və s. [3, s.32].

Türklər geyikin (maralın) erkəyinə – *hona*, dişisinə *qulcaqlı* adı vermişdir ki, sartlar yalnız ahu deyir. Donuzun – erkəyi *qatan*, dişisi *meçiqin*, balası *çurpa* adlanır ki, sartlarda da bu fərq yoxdur.

Ov *ovlamaq*, quş *quşlamaq* türk dilində fərqli sözlərlə qeyd edilsə də, farslar hər ikisinə şikar deyir.

Bəzi bədən hissələri - *əmgək* (başın qübbəsi), *əmcək* (sinə ucu), *onurğa, baldır, bəbək, çənə* və s türklərdə fərqli adlarla qeyd olunur. Farslarda isə ya söz birləşməsi ya da ərəb dilindən keçmə aldığı sözlərlə əvəz olunub.

Maraqlısı budur ki, eynilə Əlişir Nəvainin kitabında da sart (fars) dilində olmayan bəzi üzvlərin adı çəkilir. Bunlardan biri “qabaq” sözüdür ki, gözəllərin göz və qaşları arasında olan hissəsinə deyilir (göz qapağı).

Menqizləri gül-kül, müjələri xar,
Qabaqları kinq-kinq, ağızları tar.
(Üzləri qızılgül yanaqlı, kirpikləri bir tikan,
Göz qapaqları geniş, dodaqları nazik) [3, s.26].

Və həmçinin bir gözəlin hüsnünün tərifində xal ən önəmli cizgidir ki, türklər buna “minq” deyir, ancaq sartlar (farslar) ona da ad qoymayıblar [3, s.26].

Bu nümunələrin sayını əlbəttə ki, artırmaq mümkündür. Haqlı olaraq tədqiqatçılar Cavad Heyətin “Müqayisətül-lüğəteyn” kitabını Əlişir Nəvainin “Mühakəmətül lüğəteyn” əsərinin davamı olaraq götürürlər. Ancaq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, kitabda eyni zamanda bəzi mübahisə doğuran məsələlər də olmuşdur ki, Firuzə Narənci şərh və qeydlərini əsərin sonuna əlavə etmişdir. Bir səhifə həcmə malik olan bu şərhlər əsərin elmi dəyərini və ana dilimizin həqiqətən dünya dilləri içində dəyərini vurğulayan ən yaxşı tədqiqat işlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar.

Alimin yaradıcılığı haqqında M.Heyət çıxışlarının birində vurğulamışdır “Professor Cavad Heyət 1979-cu ildən tam 32 ildir ki, İran nüfuzunun böyük qismini təşkil edən türklərin, özəlliklə də Azərbaycan türklərinin milli şüurunun inkişafı, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin Quzey Azərbaycanda işlədilən yazı dilindən qopmadan eyni istiqamətdə inkişaf etdirilib xalq arasında yaygınlaşdırılması, İranda Pəhləvi dönməindən etibarən başlayan və hələ də davam edən tarixi təhriflərin yalanların düzəldilməsi yolunda qorxmadan yorulmadan mücadilə etmişdir [1, s.62]. Və “Müqayisətül lüğəteyn” əsərini bu mücadilənin əsas güclü silahı kimi dəyərləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. “Azərbaycan dilçilik tarixi”. II cild. Bakı, 2015.
2. Heyət C. “Müqayisətül-lüğəteyn”. Bakı, 1991.
3. Nəvai Ə. “Mühakəmətül-lüğəteyn”. Bakı, 1999.

Г.Рагимова

Преимущества вопроса родного языка в работе Джавада Хайата, книга: "
Сравнение словарей"

Резюме

У каждой нации есть свой язык. Этот язык замечателен и не заменим для людей. Есть некоторые родственные языки, при написании и разговоре которые придаются краски языку. Без помощи перевода или словарей "братья страны" не понимают эти высказывания. В работе Джавада Хайата, книга: " Сравнение словарей" всегда имела положительную роль и помогала в художественных, языковых и литературных связях. Искусство Джавада- один из столпов культуры тюркских народов. Понимая свою огромную ответственность перед родным языком, неустанными усилиями, он ещё раз доказал, что турецкий язык богат и замечателен.

Существуют многие мосты связывающие Джавада с Азербайджаном, во главе которых стоит явление турецкого языка.

Также в статье разъясняется исследование о богатствах лексики и глагола.

Работа привлекла внимание экспертов глубиной проблемы, многосторонностью и полемикой темы. Автор научно-исследовательской работы, также коснулся научных и теоретических вопросов и попытался систематически сравнить турецкий и персидский языки из книги. Одним из наиболее важных моментов является то, что исследователь попытался включить эту работу в свое собственное исследование и провел интересные параллели, считая, что Джавад рассматривал свою книгу как продолжение работы Алишира Наваира по "Muhakimətul lugateyn"

В 1984-ом году написанная работа Джавада Хейата "Muhakimətul lugateyn" в качестве основных предметов были выбраны существование, чистота и богатство родного языка. Фонетика, морфология, синтаксис турецкого языка были встречены персидским языком. В основном был использован Турецкий (Азербайджанский) язык. А также автор работы приводятся примеры из книги "Muhakimətul lugateyn" Алишера Навои, жившего в 15 веке. В обеих книгах были выбраны образцы воспитания между турецким и персидским языками. Доктор Джавад Хейат знает турецкую (азербайджанскую), арабскую и персидскую грамматику языков, особенно с началых времён азербайджанского языка до наших дней.

Ключевые слова: турецкий язык, персидский язык, сравнение, преимущество

G. Rahimova

The Advantage of the Native Language issue in the "Müqayisətül – lüğəteyn"
of Javad Heyat

Summary

Each nation has its own language and that language is beautiful and irreplaceable in all respects for them. There are some kinds of kindred languages in which same words have different shades of meanings in nations' speech or writing, the neighbor, or more precisely, the fraternal nation can not comprehend some phrase or words, or understand without explanation or dictionaries. In this case, the book "Müqayisətül-lüğəteyn" (Comparison of words) by Javad Heyat has always played a positive role and will help the people to come closer to each other's language, literary and cultural relations. Javad Heyat's work is one of the cultural pillars of the Turkic peoples. The artist who understood his great responsibility before the mother tongue achieved severe examination of Turkish language impeccably and reaffirmed it as the world's perfect and rich language once again with his pure aim and tireless effort. There are many bridges connecting the Javad Heyat to Azerbaijan and the Turkish language phenomenon is at the top of these bridges. This issue was examined in the article, and the richness of the verbs and the multibranchness of the lexicon in the Turkish language were involved into study.

This work attracted the attention of language specialists with the depth, the multifaceted and polemic nature of the problems. The author of the research also tried to touch scientific-theoretical issues in the book, and made an effort to systematically compare Turkish and Persian languages from the book. One of the advantages is that, as Javad Heyat assessed his book as a continuation of Alishir Navai's work "Mühakimətül lüğəteyn", the researcher sought to involve this work in his own research work and made interesting parallels.

In the "Müqayisətül-lügəteyn" written by Javad Heyat in 1984, the existence, purity and richness of the mother tongue were chosen as the main topics. The phonetics, morphology, syntax and word-building of Turkish language have been compared with Persian. Preference is given to Turkish (Azerbaijani). At the same time, as the author points out, examples from "Mühakəmətül-lügəteyn", written by Alishir Navi, who lived in the 15th century, were given. From both books examples of comparison of Turkish and Persian languages have been selected, parallels were made.

Dr. Javad Heyat is one of the great Turkic thinkers of Turkish (Azerbaijan), Persian and Arabic languages, one of the prominent Turkologist who has deep knowledge of morphology, syntax and lexicon, from the beginning of the Azerbaijani language to the present day, and one of the great masters of the Turkic world.

Key words: turkish language, persian language, comparison, advantage

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.08.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Adil Babayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur